

בשביל העברית של ערוגות הקטורת

מבוא

מטרת מאמר זה היא, להתחקות אחר שמותיהם של סממני הקטורת - שהוקטרה במקדש - מבחינה סמנטית (משמעות) ומבחינה אטימולוגית (גזרון, מוצא). אדון בהיבט הבוטני רק אם תהיה לו תרומה לצד הלשוני; וכיוון שבקטורת עסקין נרשה לעצמנו לדון במסגרת זו אף במושגים כלליים הקשורים בה, ואף במשמשיה: בורית כרשינה, מלח סדומית, מעלה עשן, כיפת הירדן, יין קפריסין, מי רגלים.

א. מקורות

1. מקרא

ויאמר ה' אל משה קח לך סמים נטף ושחלת וחלבנה סמים ולבנה זכה בד בבד יהיה. ועשית אתה קטרת רִקח מעשה רוקח ממלח טהור קדש. ושחקת ממנה הדק וגו' (שמות ל לד-לח).¹

2. תלמוד

ת"ר פיטום הקטרת הצרי והציפורן והחלבנה והלבונה... מור וקציעה שיבולת נרד וכרכום... הקושט שנים עשר קילופה שלשה וקינמון תשעה בורית כרשינה (א) תשעה קבין יין קפריסין... אם אין לו יין קפריסין מביא חמר חיוורין עתיק מלה סדומית רובע מעלה עשן כל שהוא ר' נתן אומר אף כיפת הירדן כל שהוא... רש"א הצרי אינו אלא שרף הנוטף מעצי הקטף בורית כרשינה ששפין בה את הציפורן... יין קפריסין ששורין בו את הציפורן... והלא מי רגלים יפין לה אלא שאין מכניסין מי רגלים למקדש (כריתות ו' ע"א, ע"ב).²

¹ וכן - שם שם ז; שם כה ו; דהיי"א ט כט-ל; בן מירא כד יז-יח
² השווה לירושלמי, יומא פ"ד ה"ה (מ"א ד'). הדברים הובאו בצורה מקוטעת בהדגשת שמות הסממנים ומשמשיהם בלבד.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ב. ודייק

אין לנו קושי בהגיייתם הנכונה של שמות סממני הקטורת המוזכרים במקרא - זאת כיוון שניקודם וטעמם עמם. כמו כן נדע להגות נכונה את שמותם של סממני הקטורת המובאים בגמרא ומובאים גם במקרא (רובם של שבעת הסממנים הנותרים), אם כי בהקשרים אחרים שאינם מעין הקטורת³. ברצוני לעמוד על הגיייתם של עיצורים בשניים משבעת הסממנים הנותרים:

קושט - ללא ה"א היידוע. **קושט**, שהרי בברייתא שבמסכת כריתות באים רק ארבעת השמות הראשונים בה"א היידוע, וכל היתר: מור, קציעה, שיבולת נרד, כרכום ועוד, באים ללא ה"א ורק **קושט** בא בגמרא הקושט. בכ"י ליידין של הירושלמי (הערה 2) - **קושט**, ללא ה"א, וכך גם בסידור **אבודרהם** ובסידור **איש מצליח**⁴.

נקודה נוספת בשמו של סממן זה היא - השי"ן: האם שי"ן (ימנית) או שי"ן (שמאלית)? ר' יוסף עמר מנקד **בתלמוד המנוקד**⁵ - קושט, בשי"ן ימנית. מכ"י ליידין אין להיוושע כיוון שאינו מנוקד. כך ברוב רובם של הסידורים (גם בסידור הרש"ש). לעומתם, בסידור אבודרהם: "קושט שנים עשר בערבי **קוסט**". האם ניתן ללמוד מכך שגם בעברית בסמ"ך (בשי"ן)? סידור **איש מצליח** מציע - **קושט**, בשי"ן שמאלית, וכך בסידור **אוצר התפלות**⁶ בהערת שוליים (עמ' ע"ז): "הב"ח הביא שני פירושים או הקשט בשי"ן ימנית כאשר היא בסידורים או הקושט בשי"ן שמאלית. וראיתי כתוב כי הרוצה לצאת ידי שניהם יאמר הקשט הקשט שנים עשר וכו' ויאמר האחד בלחש".

שרף - הצורי אינו אלא שרף הנוטף מעצי הקטף, נאמר בברייתא. שוב - שי"ן שמאלית או ימנית? בתלמוד המנוקד מנוקד שרף, ובהערת שוליים: "וי"ק שרף", ובסידור **שיח שפתותינו**⁷ (שאמי) - שרף. בסידור **הרש"ש ובאוצר התפילות** - שרף,

³ שהרי במקרא, שמות ל לך-לח, מוזכרים ארבעה סממנים בלבד - **נטף**, **שחלת**, **חלבנה** ו**לבונה** **זכה** - והגמרא במסכת כריתות ו' ע"ב מגיעה למניין של אחד עשר סממנים בדרך זו: "...קח לך סמים, תרי. נטף ושחלת וחלבנה, הא חמישה. וסמים אחריני חמישה, הא עשרה, ולבונה זכה חד, הא חד סרי".

⁴ **איש מצליח** השלם, ר' אדיר עמרוצי (עורך), הוצאת ישיבת "כסא-רחמים" (בראשות הרב מאיר מזוז שליט"א - הידוע בגדולתו בתורה ואף שבילי הלשון העברית נהירין לו. מן ההקדמה: "...ובע"ה זכינו שעבר על כל הסידור [הרב מזוז - א.ג.] מראשו ועד סופו בדקדוק רב" וכו').

⁵ **התלמוד המנוקד**, יוסף ב' אהרון עמר הלוי, ירושלים, הוצאת המנוקד, שנת חמשת אלפים שבע מאות וארבעים לב"ע.

⁶ **אוצר התפילות**, נוסח ספרד, ירושלים, תש"ך לפ"ק, הוצאת נהורא דאורייתא.

⁷ בעריכת שלמה עמיהוד, הוצאת אגודת אחים, בת-ים, תשנ"ד.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

באיש מצליח - שָׁרָף. בכ"י ליידין (מ"א ד') כתוב היה בסמ"ך - **סרף** והסמ"ך שונתה לשי"ן (כנראה ימנית, שאם לא כן לשם מה לשנות סמ"ך לשי"ן - השווים בהגייתם ל-S-?).

נסיים בדיון בניקודן של שתי מילים מפרשת הקטורת, שאינן מסממניה דווקא.

ומחזירן למכתשת - הלמ"ד בפתח, למכתשת, מורה על בליעתה של ה"א היידוע, דהיינו לתוך המכתשת המסויימת שנבנתה לצורך כתישת הסממנים ולא למכתשת כלשהי, שהרי חולין היא וכל מעשה הקטורת בכלי קודש צריך להיעשות!

מפני שהקול יפה לבשמים - כל הסידורים גורסים לְבָשָׁמִים - צורת רבים של בושם. מה עניין **הקול לבשמים**? "...א"ר יוחנן (כריתות ו' ע"ב): 'כשם שהדיבור רע ליין כן הדיבור יפה לבשמים'". במנחות (פ"ז ע"א) אנו מוצאים הסבר רק לרישא - ליין. שם מדובר בבדיקת היין. בודקין את טיב היין ע"י פתיחת הנקב בחבית, והגזבר - האחראי לכל החביות - נוקש בחבית כדי לנסות לסגירתה. **נוקש** ולא **מדבר**, כיוון **שהדיבור רע ליין** (שמא ההבל היוצא מן הפה עלול לקלקל את היין?). מה בדבר הסיפא - **הדיבור יפה לבשמים**? מובא **בקונטרס ליקוטי הקטורת**⁸ בשם **מעם לועז**, שבשעת הכתישה היה עומד אדם על גבי הכותשים והיה אומר: "הדק היטב", מפני שהקול - אומר המלקט - יפה לבשמים. מודה אני, שלא נושענו מן ההסבר הזה. אולם בהמשך ההסבר (שם, עמ' 33, הערה 25) נאמר, שאת המילים **הדק היטב** היה אומר השוחק עצמו, כיוון שע"י האמירה היה הבל הפה מונע מאבק השחיקה להיכנס לפיו של השוחק ומונע בכך נזק לגרונו.

הסבר שונה מחייב שינוי ניקודה של המלה **בשמים**: לא בְּשָׁמִים אלא בְּשָׁמִים, היינו העוסקים בכתישת הבשם. זאת מצאתי ב**שיח שפתותנו** (עמ' מ"ה, הערה א'), שם מסביר העורך שקריאה זו - **הדק היטב** - משמשת היתה קריאת עידוד לְבָשָׁמִים כקריאת העידוד של מעבדי העורות בערים - אַח אַח - בשעה שכתשו עלי אטד לצרכיהם. אולי כאותם קוראי **הידד** ביקבים, כפי שמובא בישיעיהו (טז י): "...יין ביקבים לא ידרך הדרך הידד השבתי"; וכן בירמיהו (מח לג): "...ויין מיקבים השבתי לא ידרך **הידד הידד** לא **הידד**" (וכן שם כה ל; נא יד). רש"י בירמיהו נה ל אומר: "**הידד** - ל' הוי שצועקין עושי מלאכה כבדה בקול רם לזרז זה את זה ולהתחזק ודורכי גתות רגילים בה". ואולי גם הַבְּשָׁמִים?

⁸ המלקט - שמואל בן רחמים כהן הי"ו. תודה לרב מנחם בורשטיין שהעמיד לרשותי קונטרס זה וחומר נוסף - עצום רוב: מקורות, מאמרים, עלוני בתי כנסת, קונטרסים, גזרי עיתונים ועוד - כולם בנושא סממני הקטורת. אנו תקווה שחומר זה "יגאל" בע"ה וילבש צורת ספר בנושא זה (להלן - **אוסף בורשטיין**).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בְּשָׁמַיִם - שם - גם בשם מהר"ץ⁹, אם כי הוא אינו פוסל גם את הצורה **בְּשָׁמַיִם**.

ג. דיון לשוני

1. שמות כללים

קטורת¹⁰ - תערובת מיני בשמים (סמים) שהיו מקטירים על המזבח, לריח ניחוח. שורשה של מלה זו - **קטר** ומשמעותו - עָשָׂן, מִתְמַר ועולה, מתנדף באוויר. היקרויותיו של שורש זה במקרא הם גם בהקשר של קורבן, אולם השם **קטורת** מכוון לאמור לעיל, לבד מהיקרות אחת: "בארבעת מקצעת החצר חצרות קטרות" (יחזקאל מו כב), שבה המשמעות היא **קשר**¹¹. בארמית - קְטָא (עשן), אולם בערבית **קתר** = נדף ריח. שתי המשמעויות - העלאת עשן והדפת ריח - מתאימות להקשר שהמלה **קטורת** נמצאת בו.

שורש זה נמצא בלשוננו - היום - במלים: **קטר** - מכוונה המונעת בכוח ה**קטיטור** (אד, הבל הנוצר כתוצאה מהרתחת מים), **מקטרת** ועוד.

בשמים - **סָמִים** (**סָמָיִם**, **סממנים**) - מה בין בשמים לבין סמים? שתי המילים מוזכרות באותו פסוק בחומש שמות (כה ו): "שמן למאֹר בשמים לשמן המשחה ולקטורת הסמים". מפרשים אחדים סוברים שנמנים בפסוק זה שני חומרים: **שמן** (למאור) ו**בשמים** (לשמן המשחה ולקטורת הסמים). כך מציע גם תרגום השבעים בתרגומו: "ושמן למאור בשמים לשמן המשחה ול**סמי הקטרת**". אונקלוס מכנה הן את הבשמים והן את הסמים בשם - **בוסמיא**: "משחא לאנהרותא, **בוסמיא** למשחא דרבנותא ולקטרת **בוסמיא**". מפרשים אחרים סוברים שיש הבדל בין השניים¹². אף הטעמים שבפסוק רומזים לכך. במלה ול**קטרת** בא הטעם טפחא (ֿ) שהוא טעם מפסיק, ולפיכך אין הצירוף ול**קטרת הסמים** מהווה צירוף סמיכות, אלא ולקטורת - **הסמים**¹³! רשב"ם בפירושו עומד על כך שבפסוק מוזכרים שלושה מוצרים ותכליתם, וזהו שיעורו של הפסוק - הביאו: **שמן** - למאור, **בשמים** - לשמן המשחה, **והסמים** - לקטורת (תחת ול**קטורת** - **הסמים** = לצורך הקטורת הביאו סמים). לו

⁹ מהר"ר יחיא צלח (תע"ה-תקס"ה, 1715-1805) - מגדולי פוסקי תימן - חיבר ספרי שו"ת ספרי הלכה, וכן ערך הגדה לפסח (עפ"י נוסח הקדמונים וכ"י עתיקים) והוסיף לו פירוש "עץ-חיים" (ההגדה בתוך סידור תכלאל).

¹⁰ כך בד"כ במקרא, ואולם פעם אחת ישימו **קטורה** באפך וכליל על מזבחך (דברים לג י).

¹¹ עפ"י רד"ק. מפרשים אחרים סוברים לשון **קטור** (עשן). אף בארמית **קטר** = קשר.

¹² רמב"ן - שמות כה ו - ד"ה **בשמים לשמן המשחה ולקטרת הסמים** מביא בפירושו את מכלול הדעות.

¹³ אולי ניתן לומר שקיים הבדל בין בשמים לבין סמים, ו**בשמים** המעובדים לקטורת נקראים **סמים**.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הבינו בעלי הטעמים אחרת, היו מטעימים את המלה **ולקטורת** בטעם מרכא (ך) שהוא טעם מחבר. היפוך סדר המילים בפסוק סממן קישוט הוא לחיתום עניינים¹⁴.

ראינו, אם כן, מה בין **בשמים** לבין **סמים**. אולם **סמים**, **סְמָנִים**, **סְמָמָנִים** - מאי ביניהם? צורת היחיד הראשונית של כל השלושה היא - סם (שורש סממ). סם - **סְמָנִים** כמו: גן - גָּנִים, חג - חָגִים ועוד. לעומת זאת **צורת היחיד של סְמָנִים הוא סמן** (הדגש שבמ"ם מורה על טמיעת מ"ם אחת של השורש בחברתה). כיצד נוצרה צורה זו - **סמן**? בן יהודה במילונו (עמ' 4113 והערה 2 שם) מעלה השערה שריבוי זה הוא ריבוי של **סם**, בהחדרת נו"ן, כמו נָצַן שנוצר מן המלה נָצ - ן, וברבים - **נצנים** וכך - סם < סָן < סְמָנִים; וכן - **סממנים** בכפל המ"ם כמו צָדְדִים [צד] [צדדים] - שורש **צדד** - צריך היה להיות צָדִים; וכן טל [טללים] - **טלל** - צ"ל טָלִים. הרמב"ם (שבת א' ה') מפרש: "וסם הוא איזה עיקר שיהווה ממני העקרים ובלשון רבים **סממנין**".

2. שמות סממני הקטורת

I צרי

בברייתת הקטורת שבמסכת כריתות אומר רשב"ג **הצרי אינו אלא שרף הנוטף מעצי הקטף**. צרי זה אינו אלא אותו **נטף** - הסם הראשון מתוך סממני הקטורת המוזכר בשמות ל לד. אף **צרי** בא במקרא אולם במשמעות של ב"ש המשמש גם לרפואה. כך בירמיהו: עלי גלעד וקחי **צרי**... לשוא הרבית רפאות תעלה אין לך (ירמיהו מו יא), קחו **צרי** למכאובה אולי תרפא (שם נא ח), **הצרי** אין בגלעד אם רפא אין שם (שם ח כב). שאר שלושת הפסוקים (בראשית לו כה; מג יא; וכן יחזקאל כז יז) מדברים בבושם **צרי** שהוא כאמור מזוהה עם **הנטף** המקראי, ונחלקו בו חכמים אם שרף הוא, אם עץ הוא (קטף, לבנה) או אם תערובת תבלינים הוא. שם פרטי משורש זה מצוי במקרא - **צרויה** (אם יואב ואבישי), וייתכן שנוהגת היתה להתבשם **בצורי** (ואולי גם **בשמת** נוהגת היתה להתבשם בבשמים שונים). אולם נראה שהשתמשו בזה גם לתרופה ולקטורת. כך עולה מן האנציקלופדיה המקראית ערך **צרויה** (כרך ו' עמ' 768): "אבל כנראה לא השתמשו בצרי כבושם כי אם לתרופה ולקטורת".

כינויים מדעיים רבים יש לבושם זה, אולם אנו אך בשורש העברי באנו לעסוק¹⁵.

¹⁴ ראה על כך בהרחבה, שמחה קוגוט, **המקרא בין טעמים לפרשנות**, עמ' 88.

¹⁵ ראה יהודה פליקס, **עולם הצומח המקראי**, הוצאת מסדה, 1968; וכן: תבלינים ובשמים, **אנציקלופדיה של התנ"ך**, הוצאת "ידיעות אחרונות" בשיתוף "מט"ח"; **אנציקלופדיה מקראית ולקסיקון מקראי** - בערך **צרי** וכן פירושי הסידור **אוצר התפילות** שהוזכר לעיל.

II צִפְרוֹן

אחד מסממני הקטורת. מזהים זאת עם **השחלת** המקראית¹⁶. אונקלוס מתרגם **שחלת - טופרא**¹⁷ (ציפורן). מה טעם תרגם אונקלוס **טופרא**? רש"י (שמות ל לד): **"שחלת - שורש בושם חזק ומצהיר כציפורן"**. רס"ג סובר שזהו שרף היוצא מצמח (המזוהה היום עם **הלוטם**), ודעת מקרא (שם): **"...יש אומרים שהוא מין צמח, ויש אומרים שהוא קליפה של חילזון"**; כך גם רמב"ן: **"צפרן - יוצא מן הים"**, וכנראה דומה חומר זה במראהו לציפורן¹⁸.

III חֶלְבָנָה

שרף בעל ריח חריף, שרף עז וחד ריח, שורש אילן שריחו רע, ריחה רע ועוד תיאורים - שתיארו חוקרים שונים ומילונים - שהמכנה המשותף שלהם הוא: חריפות, חדות וריח רע. כאן אנו רואים ש"ישנם **סמים** שאינם **בשמים** (דעת מקרא, שמות ל לד) ובכל אופן הוכנסו לקטורת כאחד המרכיבים¹⁹. החלבנה הוכנסה משום חריפותה וריחה הרע פג בהצטרפה לסממנים האחרים.

לדעת פליקס (עולם הצומח המקראי, עמ' 276) הופקה החלבנה ממיני ה-Ferula הגדלים בתורכיסטן, בפרס ובכרתים. גבעוליהם מכילים מיץ **חלבי** הנקרב בבואו במגע עם האוויר. אבן שושן טוען ששמו בא לו מן החלב או מן החלב. בארמית - חלבניתא וכן בערבית - מתלהב (רס"ג תרגמו - מחלב). רש"י תרגמו **גלבנא**. נראה ששם זה והשמות שביוונית Chalbane וברומית Galbanum, הם תעתיקי השם המקורי.

¹⁶ ראה הרמב"ם, כלי המקדש, ב' ד'.

¹⁷ העברית החדשה ניצלה זאת וקבעה את השם **טֹפֵר** (טֹפְרִים) לציפורן בע"ח.

¹⁸ דעה זו - שהשחלת (= ציפורן) איננה צמח בושם אלא חומר העשוי מקליפות חלזונים או רכיכות וצדפים מובאת במקומות שונים וביניהם: הרמב"ם (הלכות כלי המקדש), שטיינברג (אוצר המלים), מילון בן יהודה, לקסיקון מקראי ואף ש.ב. אולמאן - **בשמים לשמן המשחה ולקטורת הסמים** (מתוך אוסף בורשטיין, הערה 8, לעיל) מביא דעה שזו אבן יקרה בשם **אוניכס**. זוהי הסיבה, כנראה, מדוע היה צריך לעבד עיבוד אינטנסיבי את החומר הזה - לשפותה (או ליפותה) בעזרת **בורית כרשינה** ולשרותה **בין קפריסין**; ואילולא כבוד המקדש היו שורין אותה **במי רגלים** (הידועים ב"חריפותם").

¹⁹ דרשו חז"ל (כריתות ו' ע"ב): **"כל תענית שאין בה מפושעי ישראל אינה תענית"**, שהרי חלבנה ריחה רע ומנאה הכתוב עם סממני קטורת". ללמדך, שריחם הרע - של פושעי ישראל (=חלבנה) - יפוג בשעה שיצטרפו לצדיקים (= סממני הקטורת).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

IV לְבוֹנָה²⁰

ד"ר מינה פארן²¹ כותבת במאמרה **צמחי בושם של שיה"ש**: "מפיקים את הלבונה ע"י חיתוך לאורך הגזע (של עץ ה-Boswellia - א.נ.). מתחת לחתך מקלפים רצועה מהקליפה. מופרש נוזל **חלבי** (ההדגשה שלי - א.נ.) שמתקשה בזמן חשיפתו לאויר". השרף שצבעו **לבן**, ולעיתים צהוב-לבן עד לבן-אדום, הוא זה שנתן לסממן זה את שמו; וכך גם בארמית - **לבונתא**, ובערבית - **לִבְאֵן**. שמו המדעי - **Olibanum** - מורה על השורש **לבן** שכנראה בא בהשפעת השפות השמיות.

V מִרְ²²

שימש במקדש כמרכיב בשמן משחת הקודש וכאחד ממרכיבי הקטורת. כאמור (הערה 22) שימש כחומר בתעשיית התמרוקים (שמשיך השער ומחליק הבשר - שיה"ש רבא פרשה ד')²³, לרפואה ואף לחניטה (ראה אנציקלופדיה מקראית - ערך **מִר**). ניתנו **למור** שמות רבים, ולמרות מוצאו (דרום ערב ומורח אפריקה) אנו מזהים את שורשו השמי ברוב השמות. נראה ששורש המלה הוא **מרר** על שום טעמו המריר. כך בערבית (**מורה, מִררה**)²⁴, בארמית (**מירא, מורא**), **באכדית** (**murra, murru**), באנגלית (**Myrrh**) ובן ביוונית וברומית. בסומלית - **מלמול**²⁵.

²⁰ אחד ממרכיבי הקטורת (שמות ל לד-לח), הוסיפו לקורבנות (ויקרא ב א, כד ז), היתה יקרה מאד (ישעיהו מג כג-כד; הובאה משבא - ירמיהו ו כ), לכן שמרוה באוצרות המקדש (דהיי"א ט כט, בלשכה מיוחדת - נחמיה יג ט) ונידונים למוות היו מקבלים גביע יין מעורב בלבונה טרם הוצאתם להורג. העץ שממנו מפיקים את הלבונה גדל בהודו, בסומאלי ובחלקיה הדרומיים של ערב, ומעניין שבשיר השירים (ד ו) נאמר - **אלך לי אל הר המור ואל גבעת הלבונה**, ללמד שגידלו בארץ עץ שהפיקו ממנו לבונה, או שמא לבונה זו אחרת היא?

²¹ במדורה ה**ברירה הטבעית** (עיתון "יום הששי" - מתוך אוסף בורשטיין).

²² **מור** מוזכר בתנ"ך שתי עשרה פעמים: שמונה פעמים בשיה"ש (פעמים רבות עם צמחים נוספים מגן הבשמים שבשיה"ש), פעם אחת בחומש שמות (ל כג - כמרכיב בשמן המשחה), פעם אחת בתהלים (מה ט), פעם אחת במשלי (ו יז) ופעם נוספת במגילת אסתר (ב יב). ברוב המוחלט של הפעמים - כבושם לתמרוקי הנשים. כמו"כ, בא המור עשרות פעמים במשנה, בתלמודים ובמדרשים (תודה לגב' **דבורה רחמני** - ספריית ישיבת הר עציון - על שטחה עבור מאמר זה, בספקה חומר רלוונטי מפרויקט **ש"ת בר אילן**).

²³ ראה שיה"ש ואסתר, וכן: "...אמר רבי יצחק - שהיו מביאות **מור** ואפרסמון ומניחות במנעליהן, וכשמגיעות אצל בחורי ישראל בועטות ומתזות עליהן, ומכניסות בהן יצר הרע" (יומא ט' ע"ב).

²⁴ ראה אודות המור ואודות שמותיו במאמרו של שמואל חן, **מור**, צמח החודש, אוניברסיטת ת"א - הגנים הבוטניים, מס' 116, ניסן תשנ"ד.

²⁵ האם נוכל לגייס לעזרתנו את תופעת הלשון העברית - חילופי אותיות **למנ"ר**, ולכן **מלמול** = **מרמור**?

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בעברית נקרא הוא אף **מושק** (מוסק) ע"ש אייל המושק. רס"ג טוען (ובעקבותיו הרמב"ם ואבן עזרא) שהמור מופק מבלוטה ריחנית של האייל. כדאי לשים לב שטענה זו נטענת ע"י המפרשים, על אף שהשערה זו נדחית כבר בגמרא (ראה ברכות ל"א ע"ב) במיוחד על סמך הנאמר בשיה"ש (אלך לי אל הר המור ואל גבעת הלבונה - ד, אריתי מורי עם בשמי - ה א ועוד).

המור שווק בשתי צורות - קרוש ונוזלי. הקרוש הוא **מר-דרור** (שמות ל כג),²⁶ והנוזלי - **שמן המור** (ששה חדשים בשמן המר - אסתר ב יב).

VI קציעה

קציעה מוזכרת במקרא פעמיים: "מ'ר ואהלות **קציעות** כל בגדתיך" (תהילים מה ט), ופעם שנייה כשם פרטי: "ושם השנית **קציעה**" (איוב מב יד - אחת משלוש בנותיו של איוב). בספרות חז"ל מובא שמו של סממן זה פעמים ספורות בלבד - ציטוט הפסוקים הנ"ל בלויית דרשות עליהם, פעם אחת - קציעה - בברייתת הקטורת שבמסכת כריתות ופעם אחת בתלמוד (ב"ב ע"ז ע"ב) בהתייחס לבתו של איוב - קציעה, שהיה ריחה נודף כקציעה. רוב היקרויותיה של מלה זו - בספרות חז"ל - הוא בצורת פעלים במשמעות של חיתוך התאנים ושל התאנה המיובשת.²⁷

מהו שורשה של מלה זו? נראה שהשורש הוא **קצע** שעיקר משמעותו הוא **קלף**, אשר יש בו מובן של הפרדה בין חלקים.²⁸

²⁶ **דרור** טוען פליקס (עולם הצמח המקראי, עמ' 252) בא **מדר** שמשמעותו פנינה - המראָה הגבישי של המור (שנמכר בצורות - **צור המור** [שיה"ש א יד] ואף שימש כחרוזים במחרוזת הנענדת על צואר). חז"ל (חולין קל"ט ע"ב ומגילה י' ע"ב) פירשו - **מירא דכיא** = מור זך, לשון נקיות וכדברי רמב"ן (שמות ל כג): "ולכך אמר **מר-דרור** שיהיה נקי מן הזיוף... וכן וקראתם דרור בארץ... שיהיו כל בעלי הארץ נקיים מעבדות ומכל שעבוד בגופם ובאריכותם כלשון ובעל השור נקי" (שם כא כח).

²⁷ כללית, חלק מסממני הקטורת אינו מזוהה בוודאות ולגבי קציעה אי הוודאות גדול יותר. לדעת רש"י זוהי **הקידה**, רס"ג והרמב"ם סוברים שזה **הקושט**, מרמב"ן נראה שהיא **אהלות**.

²⁸ מוכרת התיאוריה שכל השורשים ששני עיצוריהם הראשונים שווים, הם בעלי משמעות בסיסית אחת. לדוגמה: **פרד, פרך, פרס, פרד, פרח, פרס** ועוד - משמעותם הבסיסית היא הפרדה. כך ניתן לומר גם לגבי השורשים: **קצע, קצב, קצה, קצץ, קצר**. ניתן לומר שאף **קטע** שייך לסדרה זו ביודענו על מעתק העיצורים צ/ט בשפות השמיות: קיץ - קיט, נוצר - נוטר ועוד; ולפיכך - **קצע / קטע**.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אכן הקציעה היא קליפה של עץ מסויים, ומקובל על החוקרים - וביניהם לב²⁹ - שהעץ הוא הקינמון הסיני (או קציעה קינמון). שמו המדעי הוא *cinnamum* Cassia. נראה ש-Cassia הוא גלגול של **קציעה**. כך - cassia - בתרגום הפשיטתא, בוולגאטא ובתרגום השבעים. בן יהודה - בערך קציעה (עמ' 6095, הערה 1) - אומר: "ובכתיב cassia עברה המלה לרומית, ואפשר שגם קָדָה (כאמור, יש המזהים אותה עם קידה - א.נ.) היא אותה מלה במבטאה של לשון זרה שממנה חדרה שנית לעברית".

VII שְׁבֶלֶת נֶרֶד

צמח שעיר ממשפחת הוולריאנים הגדל בנפאל ובהימלאיה. השיער (להגנה מפני הקור בגבהים אלו) נתן לו את תוספת השם בפי חז"ל - **שבֶלֶת**. בסורית - **שבֶלֶתא** ובערבית - **סונבול א-נרדין**. נרד נמצא אמנם במקרא (בשיה"ש - שלוש פעמים: נֶרֶד [ד יד], נְרָדִי [א יב], נְרָדִים [ד יג]), אולם מקור השם הוא כנראה מסנסקריט³⁰ - נֶלֶד שמשמעותו "ריחני" (חילופי למנ"ר - נרד). בפרסית - נארדין וביוונית - נרדינון. בושם זה היה יקר ונקרא **פלייטון** (או - **פולייטון**, ברומית, כי הופק מן העלה - foliatum שמשמעותו "של העלים").

VIII כֶּרֶס

מוזכר פעם אחת במקרא: "נרד וכרס" קנה וקינמון" (שיה"ש ד יג). בספרות חז"ל הוא בא מספר פעמים ובחלק מן המקרים כתוב - **קרן כרכום** (= צלקת הכרכום שממנו הופק הצבע. הגמרא - ב"ב ט"ו ע"ב - מספרת שבתו של איוב, קרן הפוך, יפה היתה ככורכמא דרישקא). באכדית - **כרכנו**, בארמית - **כֶּרְכָמָא**³¹. הרמב"ם תרגם - זעפרן. כך גם **במחזור ויטרי**. במשנה ובתלמוד **קרזקוס** וזהו גם שמו המדעי

²⁹ עימנאל לב (לעף, לף, Löw). עבודתו המדעית שהקנתה לו את עיקר פרסומו היתה חקר הצמחים ושמותיהם בספרות היהודית. ספרו - *Die Flora der Juden* תרם הן לחקר הבוטאניקה בספרות היהודים והן לבלשנות העברית.

³⁰ לשון חודו - איראנית, ויש המכנים אותה **הודית עתיקה**. חשיבותה לענייננו - על אף שאינה שייכת למשפחת הלשונות השמיות - היא בזה ש**נרד** מוצאו, כנראה, מן ההימלאיה וכן בשמים רבים מוצאם מהודו ומן המזרח, ולכן יש לשער ש"ריח" השם המקורי של הבושם דבק בו בדרכו הארוכה - דרך הבשמים - עד הגיעו לארצנו.

³¹ ייתכן שגם בעברית בא הסממן בקובץ - **כֶּרְכָמָא**, אלא שבעברית חלה דיסימילציה (ריחוק הדבקים) ותנועת u ראשונה הפכה ל-a: **כֶּרְכָס** - < **כֶּרְכָס** - < **כֶּרְכָס**.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

- Crocus³². בסנסקריט **פֶּנְפֶּס** (האם שוב חילופי למנ"ר - פֶּנְפֶּס < פֶּנְפֶּס?). מוצאו של הכרום מהודו, ויש להניח שהמוצר חדר עם השם לשפות השמיות ובתוכן לעברית.

העברית אף קיבלה שם זה לתוכה ויצרה ממנו פועל: סָרְקָן או פֶּרְכָּמָן (משנה כלים, פט"ו מ"ב), כֶּפֶת שֶסְרָקוּ ו**כֶּרְכָּמוּ** (שם כ"ב ט'), שמעון ולוי יצאו אף הם פניהם **מכורכמות** (ב"ר צ"ט; ח' וכן שם כ' ד' - שאלו את רבן גמליאל... **ונתכרכמו** פניו), מראיהם **כרכומי** כמראה הדבש (שולחן ערוך, יורה דעה מ"ד ב'). כך גם בעברית ההשכלה ובעברית החדשה (ראה מובאות במלון אבן-שושן, ערך **כרכם**).

IX קֶשֶׁט

אין מידע רב על סממן זה, ולפי לעף (הערה 29 לעיל) זהו **הקוסטוס** שהיה מפורסם בימי קדם כחומר נגד רעל, כבושם ושימש בקטורת, ביוונית Kostos. הרמב"ם סובר שהוא **הקידה**. רמב"ן מזהה אותו עם **הקציעה**. אין מלה זו נראית עברית, לא בהגייתה (ראה בפרק **ודייק**) ולא בצירוף עיצוריה.

X קִלּוּפָה

כקודמתה - הקציעה אף **הקילופה** כשמה כן היא - מן **הקליפה** באה. אומר עליה ד"ר ש.ב. אולמאן³³ שמקליפת הקינמון באה (פליקס, עולם הצומח המקראי - עמ' 264, אומר שהקציעה והקילופה מקליפות שני סוגי קינמון באו). משום חשיבותה באה לפני הקינמון.

XI קִנְמוֹן

אחד ממרכיבי שמן משחת הקודש, וכן ממרכיבי הקטורת. הקינמון מוזכר מספר פעמים במקרא, אולם תמיד בא יחד עם בשמים מפורסמים אחרים: וקנמן - בָּשָׂם - (שמות ל כג), מֵרֶ אֶהְלִים וקנמון (משלי ז יז), נרד וכרכם קנה וקנמון (שיר השירים ד יד). הקינמון היה פעם נפוץ מאד בא"י כמאכל עזים וכעץ הסקה. מקורו של השם - מהו? יש שגזרוהו מלשון קָנָה (ראה פליקס, שם, עמ' 263, הערה 16), ואחרים גזרוהו מלשון **קינה** = סין. בערבית, למשל, קרוי הקינמון גם

³² שם זה לקוח מסיפור מן המיתולוגיה היוונית, על אודות עלם שלאחר מותו - עקב אהבה נכזבת - הפכוהו האלים לפרח.

³³ **בית הכנסת**, כרך ג', חוברת ז', ניסן תש"ח (אוסף בורשטין).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

דאר-ציני = עץ סיני. במסכת שבת ס"ה ע"א נמנו **זנגבילא ודריצנא** עם מיני התבלין שאשה נותנת לתוך פיה בשבת. הערוך גרס (בשם הגאונים): תבלין הבא מסין.

3. משמשי הקטורת

נוסף לאחד עשר הסממנים שנמנו לעיל, נמנו בברייתא שבמסכת כריתות עוד מספר משמשים (מרכיבים נוספים שנסתייעו בהם בתהליך הכנת הקטורת) לקטורת, ואלו הם: **בורית כרשינה, יין קפריסין, חמר חיור עתיק, מלח סדומית, מעלה עשן וכיפת הירדן**. ברצוני לעמוד בהרחבה על שניים מהם, ובקצרה על הנותרים.

א. בורית כרשינה - בן יהודה סובר שבִּרְיָת (שורש ברר) באה על משקל גִּפְרִית (גִּפְרִית). זהו צמח (המכונה Saponaria - סבונית השדה) המכיל חומר בשם "ספונין" המברר ומנקה. הוא גדל בערבות ובמלחות ויש בו חומרים אלקליים (ראה פליקס, שם, עמ' 298-300) כאותו **שלג** המוזכר באיוב (ט ל): "אם התרחצתי במי שלג והזכותי בבר כפי". ההקבלה בִּרְיָת : שלג מלמדת שגם שלג הוא חומר רחצה וכביסה כאשלג המוזכר במשנה שבת ט' ה'. יש המפרשים בִּרְיָת כפי שפירשנו, וכרשינה - כשם מקום (משם באה הבורית) או כעשב משמש-קטורת נוסף לבורית.

ב. מלח סדומית - מלח שבא ממימי ימת סדום (= המלח). ימה של סדום היה במשך תקופה ארוכה שמו של ים המלח (ראה על כך - ישראל רוזנסון וישראל זק, מלח סדומית, תחומין ח' עמ' 417-428, הוצאת "צמ"ת", אלון שבות) וראה על כך במאמר הנזכר, הערה 12. תיתכן גם אפשרות שהמלח נחצב מהר סדום - מלח מעשה ידי אדם (איסטרקט).³⁴

ג. מעלה עשן - עשב שמעלה עשן המיתמר כמקל (= ניצב).

ד. כיפת הירדן - בושם שגדל על שפת הירדן. יש אומרים שזהו קָעִי של דג הגדל בירדן, ויש אומרים שזהו חומר זָפְתִי (מִזְפָּת) הצף על פני מי הירדן.³⁵

ה. יין קפריסין - האם זהו יין שבא מן האי קפריסין? ייתכן, אולם גם ייתכן אחרת. רש"י בבריתות (שם) אומר שהוא יין "שבא ממקום ששמו קפרס", ומיד מוסיף ואומר: "יין קפריסין שעושין מקפרא של אילן ששמו קפרס כגון הצלף והקפרס". כמו"כ, שנינו במעשרות (ד' ו'): "רבי אלעזר אומר, הצלף מתעשר - תמרות ואביונות וקפרס". מפרש קהתי שיש להפריש תרומות ומעשרות מן הענפים (תמרות), מן הפירות (אביונות) ומניצני הפרחים (= שומרי הפרי - קפרס). ראה עוד

³⁴ הדיון אודות משמשי הקטורת: מלח סדומית, מעלה עשן וכיפת הירדן נעשה על יסוד הפירוש עץ יוסף שבסידור אוצר התפילות.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

במאמרו של שמואל הכהן וינגרטן³⁵ המוכיח שבצירוף **יין קפריסין**, אין **קפריסין** שם מקום, אלא שם המוצר (הפרי) ממנו עשוי היין כמו **יין-תפוחים**, **יין-רימונים**, דהיינו מיצו של פרי הצלף ששמו קפריסין. כך מפרש גם היעב"ץ בסידורו: "...משקה חזק ועז דומה ליין בחזקו. נעשה מפרי קפריסין הגדלים באילן הצלף..."³⁶.

ו. **חמר חורין עתיק** - בחלק מן הסידורים מובא **חמר חורין עתיק**. גרסה זו נראית הגיונית: "**חורין עתיק**, ולא כמובא בכותרת - חורין - כיוון ש**חורין** = חורין יין = יין לבן. אם כן, לשם מה **חמר** שפירושו יין?³⁷

בעיון תפילה שבסידור **אוצר התפילות** (עמ' ע"ה) מובא שניתן לפרש את **חורין** בשינוי ניקוד - **חורין**, דהיינו **אחר**; ואם כן נאמר: אם אין לו **יין קפריסין** יביא יין אחר. תירוץ זה נוח לנו, כיוון שהסברנו, לעיל, שיין-קפריסין אינו יין ממש, ולכן גם התחליף אינו יכול להיות יין לבן, אלא יין אחר שאינו יין ענבים. הסבר נוסף, אל תקרי **חורין** (= יין לבן) אלא **חמר חורין** (= חורין), דהיינו יין שבא מן החורן (יין משובח!).

נשוב לסידור **אוצר התפילות**. שם בהערה שבעמ' 154 נאמר ש**חמר** איננו **חמר** אלא **חמר** דהיינו מידה. נאמר ביחזקאל (מה יא): "האיפה והבת תכן אחד יהיה לשאת מעשר ה**חמר** הבת, ועשירת ה**חמר** האיפה" וגו'. אומר שם הרה"ק שמידת ה**חומר** היא מדה שווה ליבש ואף ללח. אם כן, יהא הפירוש כדלקמן: אם יש לו יין קפריסין (יין חזק) די אם יביא ג' סאין + ג' קבין, אך אם אין לו יין חזק יביא מיין אחר **מידת חומר**, שהיא גדולה מן המידה דלעיל. אלו ואלו דברי אלוקים חיים! הברייתא ממשיכה ואומרת שניתן היה להחליף את יין קפריסין **במי רגלים**, אלא שאין מכניסין מי רגלים במקדש מפני הכבוד (= כבוד הקטורת, כבוד בית המקדש); וכי העלה מישהו על דעתו שיכניסו מי רגלים למקדש? כן, היעב"ץ

³⁵ יין קפריסין, חמר חורין, מי רגלים, מתוך **טורי ישורון**, (עלון בית הכנסת "ישורון", ירושלים) עמ' 141-162, חשון-טבת, תשל"ד.

³⁶ ראה עוד על כך במאמרים הבאים: 1. **צלף קוצני** - **עז שבאילנות**, ד"ר מינה פארן, יום הששי, תמוז תשמ"ח, עמ' 38. 2. **אספי צלפים** - פנינה צדף, יום הששי, סיון תשנ"ב (מעלה, בין השאר, השערה שר' אלעזר הקפר [מן הגולן] התפרנס מהכנת תבלין מקפריסין הצלף). 3. **עצי פרי למיניהם**, **צמחי התנ"ך וחז"ל**, יהודה פליקס, הוצאת מס, עמ' 185-190. 4. **שיח ועץ במורשת ישראל**, נגה הראובני, נאות קדומים, עמ' 45 - שם אומר הוא ש**הקפריסין**, פקעי הפרחים של הצלף הם ואף עברו לשונות אחרות - **Caper** באנגלית ובערבית שמו הנפוץ הוא **כובאר**; ושמו המדעי הוא **Capparis spinosa**.

³⁷ שאלה זו מעלה הרב ברוך אפשטיין בעל **תורה תמימה** בספרו **ברוך שאמר** (עמ' לד-לה).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בסידורו אומר כך: "מי רגלים כמשמען". ועוד יודעים אנו ממקורותינו שמי רגלים שימשו לניקוי,

לכביסה ולחפיפת ראש³⁸! הכל בו מפרש שמעיין היה ושמנו **מי רגלים** ובגלל שמו, לא נאה היה להכניס מים אלה למקדש. בעל תורה תמימה (בספרו ברוך שאמר, עמ' לה) מזהה את המעיין **כעין רוגל** (שמ"א יז יז, ומתרגם יונתן **עין קצרא**, היינו **עין כובס**; כך פירש"י **קצרא** - כובס). במעיין זה שכיסו בו את הבגדים היו משפשפים את הבגדים ברגליים. על שום כך - **עבודת הרגליים** - לא התירו להכניס מי מעיין זה (רוגל) למקדש!

ד. סיכום

דק של מסתורין אופף את עניין הקטורת. מסתורין זה מתבטא במספר תחומים: במספר הסממנים ש"צמחו" (בדרך לימוד מסויימת) במעבר מן המקרא (ארבעה סממנים) לתלמוד (אחד עשר), במרכיביה של הקטורת (בשמים מדיפי ריח מחד ומרכיבים בעלי ריח רע מאידך), במשמשיה ובדרך הכנתה ("...של בית אבטינס לא רצו ללמד מעשה הקטורת" - יומא ג' י"א).

דומה שאותו ד'ק עוטף אף את שמות מרכיבי הקטורת ומשמשיה: חלק מן השמות המקראיים נתחלפו בלשון חז"ל באחרים, אחדים מן הסממנים בעלי יותר משם אחד, אחרים בעלי צליל לא עברי, ויש בהם ששם מכסה טפח ומגלה טפחיים.

השתדלנו לעקוב אחר שמות אלו בשביל העברית, ויה"ר שבמהרה בימינו יבוא אליהו (הנביא) ויחשוף בפנינו - בתוך שאר גילוייו - את פרשת הקטורת על מרכיביה השונים ועל שמותיה המדוייקים.

³⁸ ראה וינגרטן הערה 35. עוד על סגולתם של מי רגלים ניתן ללמוד בדברי יוסף בן מתתיהו (תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, תרגם מ.ג. שמחוני, מסדה, ד', ח' ד', עמ' 270) בתארו את ים המלח: "במקומות רבים הוא מקיא מקרבו גושי מלח (חמר, כפר) שחורים... עושי המלאכה...אוספים את הרגבים המדבקים אל תוך ספינותיהם. וכאשר הם ממלאים את הסירות, לא נקל להם להוציא מהן את הרגבים, כי הסירה נדבקת אל הכפר הנטפל אליה, ורק דמי-נדה או מי-רגלים עוצרים להפריד בין הדברים האלה" (הדגשה שלי א.ג.).